

SZENT ISTVÁN EGYETEM

**A KÖZÉPKORI KOLOSTORTÁJ VIZSGÁLATA A
MONASZTIKUS RENDEK ESETÉBEN**

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

MAGYAR VERONIKA

BUDAPEST

2018

A doktori iskola

megnevezése: **Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola**
tudományága: **agrárműszaki**

vezetője: **Dr. Bozó László**
egyetemi tanár, DSc, MHAS
Szent István Egyetem
Kertésztudományi Kar
Talajtan és Vízgazdálkodási Tanszék

Témavezetők: **Dr. Csemez Attila**
egyetemi tanár, DSC
Szent István Egyetem
Tájépítészeti és Településtervezési Kar
Tájtervezési és Területfejlesztési Tanszék

Dr. Szilvácsku Zsolt
egyetemi adjunktus, PhD, dr. jur.
Szent István Egyetem
Tájépítészeti és Településtervezési Kar
Tájtervezési és Területfejlesztési Tanszék

.....
Az iskolavezető jóváhagyása

.....
A témavezetők jóváhagyása

1. A MUNKA ELŐZMÉNYEI, KITÚZÓTT CÉLOK

Értekezésem célja a három monasztikus rend, a bencés, a ciszterci és a premontrei rend tájalakító tevékenységének és ezen folyamatok következtében kialakult középkori kolostortáj vizsgálat. A vizsgálat térben és időben elkülönülő, ugyanakkor egymásra épülő folyamatokból tevődik össze.

Dolgozatom három idősíkra koncentrálni, melyekhez különböző célok kötődnek:

1. A letelepedés kora: időintervalluma a hazai első monostor megalapításától, vagyis 996-tól (Pannonhalma=Szentmárton) terjed a tartárjárásig (1241–1242). A vizsgálat célja a magyarországi három monasztikus rendre vonatkozóan a letelepedés időszakában a kiválasztott területek táji adottságainak leírása, illetve annak meghatározása, hogy az adott helyszín környezeti adottságai megfeleltek-e az adott monasztikus rend elvárásainak, a regula előírásainak.

2. Középkor: tájvizsgálat, a monasztikus rendek tájalakító tevékenysége az egyes monostorok alapításától a megszűnéséig, de legkésőbb a mohácsi csatáig (1526) tart. A korszak elemzésénél elsődleges feladatom a kolostor környezetének vizsgálata, a szerzetesek megjelenésének hatására bekövetkező változások feltárása, a középkori kolostortáj adottságainak jellemzése.

3. Jelenkor: a jelen korban a kolostortáj, és azon belül egyik elemének, a halastónak továbbélését, a jelen kor tájszerkezetében való lenyomatát vizsgálom. Választásom azért a halastóra esett, mivel a kolostortáj legmaradandóbb felszínformáló tájeleme. Továbbá célom a középkorban vizsgált kolostortáj jelenkori „maradványainak” feltárása, a területhasználatok változásának bemutatása.

A fentiekben vázolt célok elérése érdekében végzett kutatások és vizsgálatok három elkülönülő részből állnak. Első lépésben a tájrégészetre és a kolostortáj kutatásra vonatkozóan általános áttekintést nyújtok, mind hazai, mind pedig nemzetközi viszonylatban. Ez megfelelő alapot biztosít a saját kutatóm megalapozásához, ugyanakkor fontosnak tartom a kolostortáj pontos definíciójának a meghatározását. Második lépésben feltárom a középkori Magyarország történelmi és gazdasági, valamint infrastrukturális hátterét, továbbá a három monasztikus rendre vonatkozó adatokat (magyarországi történetük, gazdálkodásuk, tájalakító tevékenységük) is bemutatom. Harmadik lépésben a kiválasztott mintaterületek esetében az általam kidolgozott vizsgálati módszer segítségével a letelepedés-kori és középkori tájvizsgálatot végzem el. A tájvizsgálat kiegészül a mintaterületek jelenkori területhasználatának és a középkori kolostortáj jelenkori „maradványainak” a feltárásával. Végül ezek alapján meghatározom az egyes célkitűzésekhez kapcsolódó eredményeket, téziseimet, a célkitűzések alapján megfogalmazott hipotéziseim igazolását, vagy cáfolását.

2. ANYAG ÉS MÓDSZER

A vizsgálat alapját egy általam összeállított középkori kolostorjegyzék képezi, mely a három monasztikus rendre szétbontva a monostor alapítására és elhelyezkedésére vonatkozó adatokat tartalmazza. A rendelkezésre álló kataszter és az időbeli lehatárolás alapján (a vizsgált monostorok kiválasztásánál az elsődleges szempont az alapítás éve volt: mindegyik a tatárjárás /1241-1242/ előtt létesült) a bencések esetében 13, a ciszterciek esetében 8, és a premonstreiek esetében 11 mintaterületet választottam ki, így összesen 32 db helyszín vizsgálatára került sor.

A kiválasztott mintaterületek esetében először a rendelkezésre álló forrásokból (birtokösszeírások, határleírások, monostor alapító levelek, megjelent tanulmányok, értekezések, régészeti adatok) kutatást végeztem. A kiválasztott 32 monostorhoz kapcsolódóan a következő adatokat tártam fel: pontos elhelyezkedés, alapítás éve, alapító személye, megszűnés ideje, alapítás előtti területhasználatok, a környező területek középkori út- és településhálózata, a monostor jelenlegi állapota. Nagy hangsúlyt fektettem a monostorokhoz tartozó középkori birtokok összegyűjtésére, az itt folytatott gazdálkodó tevékenységük leírására.

Ezt követően, egy általam kidolgozott módszertan segítségével elemzéseket végeztem a mintaterületeken. Az elemzések három részre különülnek el léptékük és időbeliségük alapján. Elsőként a monostorok környezeti jellemzőinek vizsgálatát végeztem el a megalapításuk idejében. A vizsgálat a következő adatokra terjed ki: tengerszint feletti magasság (m B.f.), jellemző lejtőkategória, uralkodó kitettség, vízfolyástól mért távolság, középkori településtől mért távolság, középkori úttól mért távolság, a monostor megalapítása előtti feltételezett területhasználat. A vizsgálat célja a monostorokhoz tartozó táji adottságok jellemzése az egyes rendekre vonatkozóan.

Második lépésben a monostor köré 500 m sugarú körökkel puffer területet képeztem (mely részben lefedí a monostor körül elhelyezkedő birtoktestet). Ebben az esetben a vizsgálat a következő adatokra terjed ki: tengerszint feletti magasság (m B.f.), lejtőkategória, kitettség, a monostor megalapítása előtti feltételezett területhasználat, a későbbi középkori területhasználat, illetve alakult-e ki középkori település a monostor köré. A vizsgálat célja azon tézisek megalapozása, hogy a szerzetesek megjelenése milyen és mekkora mértékű tájalakító tevékenységekkel járt, illetve milyen volt a középkori kolostortáj. Harmadik lépésben pedig összevettem a középkori területhasználatot a jelen

kori területhasználattal. A kolostortáj egyik jellemző alapeleme a halastó. Azon monostoroknál, ahol biztosan lehetett tudni, hogy hol terült el a középkorban a halastó, megvizsgáltam, hogy jelenleg milyen "maradványai" vannak, illetve milyen területhasználat van jelenleg a helyén. Ezen vizsgálat célja feltérképezni, hogy a középkori kolostortáj egyes elemeinek milyen lenyomata van a jelenkorban.

3. EREDMÉNYEK (TÉZISEK)

T1. A kolostortáj fogalmának meghatározása

A kolostortáj a szerzetesek által épített monostor és a körülötte elhelyezkedő – a szerzetesek és a szerzetesi közösség tájhoz fűződő kapcsolata és tevékenysége által formált – tér együttese, mely kiterjed a monostorhoz közvetlenül kapcsolódó és a távolabb művelt birtokaikra is.

A kolostortáj kiterjedése, nagysága rendenként és monostoronként változik. Elhelyezkedése és kiterjedése függ a szerzetesek számától, az adományozott birtoktest nagyságától. Az adományok sokféleségét és azoknak változatos kiterjedését az összeállított birtokjegyzék (*M6 melléklet*) és a 4.4 fejezetben részletesen elemzett borsmonostori apátság is bizonyítja.

T2. A kolostortáj vizsgálati módszertan kidolgozása

A módszertan célja az alapítás kori táji adottságok feltárása, a kolostortáj (esetemben a középkori kolostortáj) és a szerzetesek tájalakító tevékenységének jellemzése. A módszertan kidolgozása során célként tűztem ki egy olyan vizsgálati rendszer létrehozását, mely bármely helyszínrre (országban, területen) és időszakra adaptálható, bármennyiszer elvégezhető, bármennyi kolostorra. A módszertan több tudomány területet ötvöz, egyesít magába. Ezek a tájvizsgálat, a tájrégészet, a térinformatika, a topográfia, a művészettörténet és az

építészettörténet. A vizsgálati módszer több egymásra épülő lépésekből tevődik össze, melyek a következők:

1. lépés: A mintaterület(ek) kiválasztása, időbeli és területi lehatárolása
2. lépés: A kiválasztott területre, a kiválasztott időszakban részletes irodalomkutatás elvégzése
3. lépés: Letelepedés-kori tájvizsgálat és a táji adottságok meghatározása
4. lépés: A kolostortáj és a szerzetesek tájalakító tevékenységének vizsgálata
5. lépés: A kolostortáj elemek jelenkori továbbélésének vizsgálata

T3. A bencés, a ciszterci és a premontrai rend magyarországi letelepedés kori táji adottságainak meghatározása

Az általam kidolgozott módszertan segítségével megállapított új tudományos eredményeim részét képezi a három monasztikus rend magyarországi letelepedés kori speciális táji adottságainak meghatározása.

T3/1: A bencés rend magyarországi letelepedés kori táji adottságai

A bencés monostorokat a környezetükből kiemelkedő területek (hegytető, dombtető) északi, nyugati és északnyugati felén, sík és az enyhén lejtős területeken (természetesen kivételek vannak); a vízfolyások közvetlen közelében alapították. A fő közlekedési útvonalak a monostorok közelében haladtak el és az alapítás korában már lakott települések sem estek messze. A művelés alá nem vont területen épültek fel a monostorok, a domináns területhasználat az erdő, rét, mocsaras, lápos terület volt. Tehát a bencéseknél a domborzati tényezők megfeleltek az elvárásoknak, jórészt lakatlan területeket foglaltak el, melyek királyi vagy nemzeti tulajdonban voltak, azonban falvak és fő közlekedési útvonalak közelében, mely ellentétes a regula előírásaival.

T3/2. A ciszterci rend magyarországi letelepedés kori táji adottságai

A ciszterci monostorok magaslatokkal övezett a völgyek északi, keleti és északkeleti felén helyezkedtek el, sík és az enyhén lejtős területeken, vízfolyások közvetlen közelében. A fő közlekedési útvonalak a monostorok közelében haladtak el. A monostorok lakott területen belül vagy még nem beépített, ugyanakkor lakott területhez közeli területre épültek fel. Ezzel összefüggésben az alapítás kori területhasználatokban egyrészt a beépített/lakott terület, másrészt a művelés alatt nem álló mocsaras, lápos területek a jellemzőek. Tehát a cisztercieknél a táji adottságok nem teljes egészében feleltek meg a regula előírásainak, mivel lakott területen belül, vagy közel hozzá és fő közlekedési útvonalak közelében helyezkedtek el a monostorok.

T3/3. A premontrei rend magyarországi letelepedés kori táji adottságai

A premontrei prépostságokat a környezetükből kiemelkedő (hegytető, dombtető), sík és enyhén lejtős területeken, a vízfolyások közvetlen közelében alapították (a bencésektől és a ciszterciektől kevésbé uralt területeken). Uralkodó kitettségről nem állapítható meg. A monostorok a fő közlekedési útvonalaktól és a lakott területektől távolabb helyezkednek el. A művelés alatt nem álló területeket (erdő, rét, mocsaras, lápos terület) vették birtokukba. Tehát a premontreieknél az alapító nagy befolyással bírt, azonban táji, domborzati adottságok megfeleltek a regula előírásainak a lakott területektől és az utaktól távolabb épületek fel a monostorok.

T4: A monasztikus rendek tájalakító tevékenysége területi kiterjedésében eltér egymástól

Az elvégzett elemzések alapján a területi elkülönülés egyik oka a birtokadományok nagysága, mely visszavezethető az alapító kilétére. Azon monostorok melyek királyi alapításúak jóval nagyobb kiterjedésű és mennyiségű birtokkal rendelkeztek, mint a magán alapításúak. Így azok a monostorok,

melyek több és nagyobb kiterjedésű földbirtokkal rendelkeztek a középkori Magyarországon, nagyobb területen fejtették ki tájalakító hatásukat. A területi elkülönülés másik oka a birtoktestek elhelyezkedése. Egy nagyobb birtoktest helyezkedett el az apátság körül, a többi pedig az ország más pontjain, szétszórva. Így a szerzetesek tájalakító tevékenysége egyrészt közvetlenül a monostor közelében jelentkezett, másrészt pedig az ország területén elszórtan elhelyezkedő birtokokon.

T5: A monasztikus rendek tájalakító tevékenysége két időintervallumra bontható. Az első időintervallum a letelepedés időszak, a második korszak a már nagyobb időtartamot felölelő középkor

Megállapítottam, hogy a monostorok megépítése jelentette az első jelentős beavatkozást a tájba. A vizsgált monostorok megépítésük idejében uralták a tájat, még azok is, melyek lakott területen belül épültek fel, hiszen kiemelkedtek a mezővárosi környezetből. A második korszak már nagyobb időtartamot ölel fel, a középkort. A monostorokat az alapítás idejében addig művelés alá nem vont területek övezték, melyek jórészt erdő, rét, mocsaras, lápos területeket jelentettek. A letelepedés után a szerzetesek a környező területeket birtokba vették, az ugart feltörték, a mocsarakat lecsapolták, az erdőket kiirtották, azaz művelés alá vonták a tájat. A fejlett mezőgazdasági tevékenységüknek köszönhetően a birtokukban lévő területek fejlődésnek indultak. A majorságok, illetve a monostor körül a középkor végére falvak, mezővárosok alakultak ki.

T6: A monasztikus rendek monostorainak közvetlen környezetében végzett gazdálkodó tevékenység során alkalmazkodtak a táji adottságokhoz

Megállapítottam, hogy a nyugatról magukkal hozott fejlettebb eljárásokat ötvözték a helyi lehetőségekkel, adottságokkal. A sík, illetve viszonylag sík területeken szántóföldeket, legelőket, gyümölcsösöket alakítottak ki, míg a meredekebb domboldalakon szőlő területeket hoztak létre, ezzel is újra

felvirágoztatva a szőlőtermesztést hazánkban. A táji adottságokhoz való alkalmazkodás másik kitűnő példája a halastavak kialakítása. Ahol a terepi viszonyok lehetővé tették, patakok duzzasztásával halastavakat alakítottak ki.

T7: A monasztikus rendek tájalakító tevékenysége során közvetett és közvetlen hatások léptek fel

Megállapítottam, hogy közvetlen hatás a monostorhoz tartozó birtokokon, falvakban jelentkezett, melyek a következők: falvak kialakulása (a monostorok körül a későbbi évszázadokban település(ek) alakultak ki) és helyhez rögzülése; a gazdálkodás fejlődése (háromnyomásos gazdálkodás átvétele, az ártéri gazdálkodás helyett víz hasznosítása duzzasztásokkal). Közvetett hatás pedig a nem szerzetesi tulajdonban lévő területeken később jelent meg. A környező települések, jobbágyfalvak, birtokok átvették a szerzetesek által alkalmazott fejlett gazdálkodást, melyeknek hatása a késő középkorban vált érezhetővé.

T8: Napjainkra az eredeti középkori kolostortáj teljesen átalakult, esetlegesen "eltűnt", csak egy-egy eleme maradt fenn

Megállapítottam, hogy a monostort övező egykori mezőgazdasági területek eltűntek, beépültek. A ma is működő apátságokat, illetve a romokat a település körbe öleli, ott ahol az épületek teljesen elpusztultak a település ráépült a helyére. Mindezek ellenére a kolostortáj egy-egy eleme napjainkban is megtalálható, illetve helye beazonosítható, ilyenek a szerzetesek által a patakok duzzasztásával kialakított halastavak. Eredeti számuk és nagyságuk lecsökkent, csak egy-egy maradt fenn, mint például Zircen, Somogyváron vagy Jászón. Pilisen, Borsmonostoron ugyan nem maradt fenn, de a helye beazonosítható.

4. KÖVETKEZTETÉSEK ÉS JAVASLATOK

Doktori kutatásom során feltártam a bencés, a ciszterci és a premontrei rend letelepedés-kori táji adottságait. A középkori kolostortáj elemzése során megállapítottam, hogy a rendek tájalakító tevékenysége térbeli és területi kiterjedésben eltér egymástól, mely az alapító kilétével mutat összefüggést. A táji adottságok és a birtokok elhelyezkedésének és szerkezetének vizsgálata során egyértelművé vált, hogy a szerzetesek gazdálkodásuk során alkalmazkodtak a helyi viszonyokhoz, a nyugatról magukkal hozott eljárásokat ötvözték a magyarországi adottságokkal. Napjainkra a középkori kolostortáj megváltozott, átalakult, egyes tájelemek teljesen vagy részben eltűntek. Az egyes középkori tájelemek, mint például a halastavak és a malmok helyei beazonosíthatóak, némelyik teljes egészében fennmaradt.

A hazai kolostortáj kutatása és vizsgálata hazánkban egy új tudományos területet képvisel, mely túllépve a hagyományos régészeti és irodalmi kutatásokon, ezek felhasználásával, kiegészülve a tájvizsgálattal, komplex módon szemléli és értelmezi a tájban bekövetkezett változásokat. Ennek köszönhetően számos további kutatási lehetőséget és irányvonalat rejt magában. Érdekes kutatási terület a monostorok, és a hozzájuk tartozó majorok, falvak, birtokközpontok vizsgálata a térszervezésben betöltött szerepük alapján. További kutatási lehetőség a napjainkban is működő kolostorok, monostorok elemzése abból a szempontból, hogy a középkori gazdálkodás milyen nyomokban figyelhető meg. A történeti ökológia foglalkozik a gazdasági és a társadalmi változások környezetalakító hatásaival, feltárja a történelmi korszakokban végbemenő változások összefüggéseit. A kolostortáj kutatás és a történeti ökológia összekapcsolása újabb érdekes összefüggéseket, tényeket tárhat fel a szerzetesek tájalakító tevékenységéről

5. A SZERZŐ AZ ÉRTEKEZÉS TÉMAKÖRÉHEZ KAPCSOLÓDÓ PUBLIKÁCIÓI

Folyóiratcikkek

1. MAGYAR V. (2012): The effect of monks in the Hungarian urban design and landscape forming. *The Online Journal of Science and Technology* 2 (3), pp. 61-65.
2. MAGYAR V. (2011): Relationship of the location and landscape forming at the farming orders. *Acta Universitatis Sapientiae Agriculture and Environment Supplement* 3, pp. 144-151.
3. MAGYAR V. (2011): Connection of farming and landscape forming in the Benedictines. *Review on Agriculture and Rural Development* 6 (1), pp. 88-92.
4. MAGYAR V. (2011): Hasonlóságok és különbségek a hazai és az európai szerzetesek tájalakítása között. *E-tudomány* 8 (3), pp. 11-18.

Konferencia-kiadványokban megjelent munkák, full paper

5. MAGYAR V. (2011): The effect of monks in the Hungarian urban design and landscape forming. Konferenciaticik. *International Science and Technology Conference Proceedings Book*. Istanbul University, Istanbul, Turkey, pp. 807-811.
6. MAGYAR V. (2011): The relations between the location-activity- and landscape forming at the orders. Konferenciaticik. *Tavaszi Szél Konferencia Konferenciakötet*, pp. 233-240.
7. MAGYAR V. (2010): The impact of the Benedictines and the Cistercians on the agriculture and landscape forming in Hungary. Konferenciaticik. *International Science and Technology Conference Proceedings Book*. Turkish Republic of Northern Cyprus, pp. 766-770.
8. MAGYAR V. (2010): Connection of farming and landscape forming in the Cistercian. Konferenciaticik. *PhD hallgatók VII. Nemzetközi Konferenciája*, Miskolc, pp. 35-40.

9. MAGYAR V. (2012): Környezet és természetvédelmi elvek a szerzetesek munkásságában és tájalakító tevékenységében. Konferenciacikk, Tavaszi Szél 2012 Konferenciakötet. Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest, pp. 437-441.
10. MAGYAR V. (2010): A Ciszterci rend szerepe a vidékfejlesztésben. Konferenciacikk. XVI. Nemzetközi Környezetvédelmi és Vidékfejlesztési Diákkonferencia, Szolnoki Főiskola Agrárgazdálkodási Intézet

Konferencia-kiadványokban megjelent munkák, abstract

11. MAGYAR V. (2011): Similarities and difference between the domestic and European monks's landscape forming. Abstract, II. Conference of PhD Students on Environmental Studies 'Change of the environmental quality in Hungary and in the EU'. Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest, pp. 44-45.
12. MAGYAR V. (2011): Relationship of the location and landscape forming at the farming orders. Abstracts. I. Transylvanian Horticulture and Landscape Studies Conference 'Tradition and innovation', pp. 117.

Könyvrészlet

13. MAGYAR V. (2012): Szerzetesrendek szerepe a táji értékek megőrzésében. In AUBERT A. – GYURICZA L. – HUSZTI ZS. (szerk.) A kultúra turizmusa - a turizmus kultúrája, Pécsi Tudományegyetem, TTK Földrajzi Intézet, Pécs, pp. 115-124.
14. MAGYAR V. (2011): Szerzetesrendek szerepe a hazai gazdálkodás fejlődésében. In Dr. habil Ferencz Árpád (szerk.): Erdei Ferenc VI. Tudományos Konferencia. Kecskeméti Főiskola Kertészeti Főiskolai Kar, Kecskemét, pp. 501-505.